IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

FILOLOGIYA TALABALARIDA NUTQIY SAVODXONLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI

A'zamjonova Gulasal

Farg'ona vil., Oltiariq tuman 3 - son texnikumi, Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada filologiya yo'nalishi talabalarida nutqiy savodxonlikni shakllantirish muammosi ko'rib chiqilgan. Mavjud o'qitish amaliyotida nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish ko'pincha grammatik to'g'rilikka qaratilgani, kommunikativ va kasbiy-nutqiy komponentlar esa yetarlicha e'tiborga olinmasligi asoslangan. Muammoni hal etish uchun to'rt bosqichli (diagnostik, mazmuniy-loyihalash, amaliy-mashq, refleksiv-baholash) pedagogik model ishlab chiqilgan va har bir bosqich uchun aniq mezonlar, mashq turlari va baholash vositalari taklif etilgan. Modelning samaradorligi pedagogik tajriba-sinov natijalari asosida tasdiqlangan: tajriba guruhida nutqiy savodxonlik ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'lgan.

Kalit so'zlar: nutqiy savodxonlik, filologiya ta'limi, pedagogik model, kommunikativ kompetensiya, kasbiy nutq, baholash mezonlari.

KIRISH

Filologiya yo'nalishi talabalari kelajakda til o'qituvchisi, tarjimon, muharrir, jurnalist yoki nutq madaniyati bo'yicha mutaxassis sifatida faoliyat yuritishi sababli, ularning nutqiy savodxonlik darajasi boshqa yo'nalish talabalariga nisbatan yuqori kasbiy talab hisoblanadi. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, filologiya ta'limi tizimida nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish ko'pincha grammatik va leksik to'g'rilikni nazorat qilish bilan chegaralanib qoladi, kommunikativ moslashuvchanlik, nutqiy vaziyatni tahlil qilish va kasbiy nutqni loyihalash ko'nikmalari esa o'quv dasturlarida yetarlicha aks etmaydi.

Ushbu nomuvofiqlik aniq pedagogik muammoni keltirib chiqaradi: filologiya talabalari nazariy bilimga ega bo'lsalar-da, real kommunikativ vaziyatlarda (ochiq dars, ilmiy muhokama, kasbiy taqdimot) o'zlarini erkin va izchil ifoda eta olmaydilar. Demak, mavjud o'qitish metodikasi nutqiy savodxonlikni yaxlit kompetensiya sifatida shakllantirishga yetarli darajada yo'naltirilmagan.

Tadqiqotning maqsadi – filologiya talabalarida nutqiy savodxonlikni samarali shakllantiruvchi, ilmiy asoslangan va amaliyotda tekshirilgan pedagogik modelni ishlab chiqish hamda uning samaradorligini tajriba-sinov yo'li bilan isbotlashdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: 1) nutqiy savodxonlikning tarkibiy komponentlarini va ularning filologik ta'limdagi mavjud holatini aniqlash; 2) bosqichli pedagogik modelni loyihalashtirish; 3) modelni amaliyotda sinovdan o'tkazish va statistik tahlil orqali samaradorligini baholash.

Tadqiqotning ilmiy farazi quyidagicha shakllantirildi: agar filologiya talabalarini o'qitish jarayoniga diagnostika, mazmuniy loyihalash, amaliy mashq va refleksiya bosqichlarini izchil birlashtiruvchi pedagogik model joriy etilsa, talabalarning nutqiy savodxonlik darajasi an'anaviy o'qitish uslubiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'ladi. Mazkur faraz tadqiqotning pedagogik tajriba qismida statistik tekshiruvdan o'tkazildi [1].

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili

Nutqiy savodxonlik muammosi lingvodidaktika va nutq madaniyati nazariyasida uzoq vaqtdan beri o'rganib kelinmoqda. D. Hyimz tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ kompetensiya nazariyasi nutqning faqat grammatik to'g'riligi emas, balki ijtimoiy-madaniy vaziyatga mosligi muhimligini asoslab berdi. Uning fikricha, til o'rganuvchi nafaqat to'g'ri gap

tuzishni, balki qaysi vaziyatda qanday gapirish, qachon jim turish, qaysi uslubni tanlash kerakligini ham bilishi lozim. M. Kanale va M. Sveyn esa kommunikativ kompetensiyani to‘rt komponentga ajratib, grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik kompetensiyalarning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatdilar – bu yondashuv mazkur tadqiqotda taklif etilgan modelning nazariy poydevorini tashkil etadi [2-3].

Mahalliy tadqiqotchilardan N. Mahmudov nutq madaniyati va uslubiyot masalalarini chuqur tahlil qilib, nutqiy madaniyatning til me'yorlariga rioya etish bilan bir qatorda nutqning maqsadga muvofiqligi, ifodaliligi va sofligini ham qamrab olishi lozimligini asoslagan. J. Yo‘ldoshev pedagogik mahorat bilan nutq texnikasi o‘zaro bog‘liqligini o‘rganib, o‘qituvchining nutqiy namunasi talabalar uchun asosiy model vazifasini bajarishini ko‘rsatdi. B. Karimov esa kasbiy muloqot pedagogikasini tahlil qilib, turli kasb egalari uchun nutqiy talablarning o‘ziga xosligini, jumladan filolog-mutaxassis nutqida aniqlik va uslubiy boylik muhimligini ta'kidlagan. D. Xodjayeva oliy ta’limda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish texnologiyalarini o‘rganib, interaktiv usullarning an'anaviy ma'ruza usuliga nisbatan yuqori natija berishini statistik jihatdan tasdiqlagan.

Ko‘rib chiqilgan manbalarni umumlashtirish shuni ko‘rsatadiki, ilmiy adabiyotda nutqiy savodxonlikning nazariy asoslari va alohida komponentlari yetarlicha yoritilgan, biroq quyidagi bo‘shliqlar saqlanib qolmoqda: birinchidan, mavjud tadqiqotlarning aksariyati nutqiy savodxonlikni statik holat sifatida, ya'ni biron bir vaqt nuqtasidagi natija sifatida tasvirlaydi, uni bosqichma-bosqich rivojlanadigan dinamik jarayon sifatida modellashtirish kam uchraydi; ikkinchidan, filologiya talabalariga xos kasbiy-nutqiy talablar (masalan, ilmiy munozara yuritish, matnni tahririy izohlash, dars o‘tish nutqi) alohida ob'ekt sifatida kam o‘rganilgan; uchinchidan, taklif etilgan yondashuvlarning samaradorligini son ko‘rsatkichlar va statistik mezonlar orqali tasdiqlovchi tajriba-sinov ishlari nisbatan kam. Aynan shu uchta bo‘shliq mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini va dolzarbligini belgilaydi [4].

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot ikki bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda nutqiy savodxonlikning tarkibiy komponentlari nazariy tahlil asosida aniqlandi va ularni baholash mezonlari ishlab chiqildi. Ikkinchi bosqichda pedagogik tajriba-sinov o‘tkazildi: filologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabalaridan 60 nafari ishtirok etdi, ular tasodifiy tanlov asosida tajriba guruhi (30 nafar) va nazorat guruhiga (30 nafar) bo‘lindi.

Tajriba guruhida ishlab chiqilgan to‘rt bosqichli model bo‘yicha o‘quv mashg‘ulotlari tashkil etildi, nazorat guruhida esa an'anaviy uslubda dars davom ettirildi. Nutqiy savodxonlik darajasini baholash uchun quyidagi mezonlar qo‘llanildi: fikrning mantiqiy izchilligi, kasbiy terminologiyadan o‘rinli foydalanish, nutqiy vaziyatga moslashuvchanlik va og‘zaki nutqning ravonligi. Har bir mezon 0–5 ball tizimida baholandi, natijalar tajriba boshida (kirish nazorati) va tajriba so‘ngida (yakuniy nazorat) qayd etildi. Olingan ma'lumotlar tavsifiy statistika va guruhlar o‘rtasidagi farqni baholash uchun Styudent t-mezoni yordamida tahlil qilindi.

TAKLIF ETILGAN PEDAGOGIK MODEL

Tadqiqot natijasida nutqiy savodxonlikni shakllantirishning to‘rt bosqichli pedagogik modeli ishlab chiqildi. Model izchil va bir-birini taqozo etuvchi bosqichlardan iborat bo‘lib, har biri aniq maqsad, mazmun va baholash vositasiga ega. Modelning umumiy mantig‘i quyidagicha: avval talabaning mavjud holati aniqlanadi (diagnostika), so‘ngra unga mos individual mazmun loyihalashtiriladi, keyin amaliy mashqlar orqali ko‘nikma mustahkamlanadi va, nihoyat, talaba o‘z faoliyatini mustaqil tahlil qilishga o‘rgatiladi [5].

1-bosqich. Diagnostik bosqich

Bu bosqichda talabaning mavjud nutqiy savodxonlik darajasi yuqorida keltirilgan to‘rt mezon (mantiqiy izchillik, terminologik aniqlik, vaziyatga moslashuvchanlik, ravonlik) asosida aniqlanadi. Diagnostika ikki shaklda o‘tkaziladi: yozma (qisqa insho yoki tahririy matn tahlili) va og‘zaki (2–3 daqiqalik erkin mavzuda nutq). Har ikki shakl natijalari taqqoslanadi, chunki ko‘pincha talabada yozma va og‘zaki nutq darajasi orasida sezilarli farq kuzatiladi – bu farqning o‘zi keyingi ishni qaysi yo‘nalishga qaratish kerakligini ko‘rsatadi. Diagnostika natijalari individual nutqiy profil sifatida qayd etiladi va keyingi bosqichlarda individual yondashuvni ta'minlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

2-bosqich. Mazmuniy-loyihalash bosqichi

Diagnostika natijalariga ko‘ra, har bir talaba yoki kichik guruh uchun kuchsiz tomonlarni bartaraf etishga yo‘naltirilgan individual mashq tizimi loyihalashtiriladi. Mazmun kasbiy nutq janrlari asosida tuziladi: masalan, terminologik aniqligi past talabalar uchun soha lug‘ati bilan ishlash va matnni qayta hikoya qilish mashqlari, mantiqiy izchilligi yetishmaydigan talabalar uchun esa tezis-dalil-xulosa tarkibida mini-ma'ruza tayyorlash topshiriladi. Bu bosqichda o‘qituvchi nafaqat mavzuni, balki nutq janrini ham aniq belgilaydi – ma'ruza, ilmiy munozara, tahririy izoh, dars o‘tish nutqi, jamoaviy taqdimot.

3-bosqich. Amaliy-mashq bosqichi

Talabalar simulyatsiya qilingan kasbiy vaziyatlarda faol nutqiy faoliyat yuritadilar. Amaliyotda quyidagi mashq turlari samarali natija berdi: birinchidan, “mikro-dars” mashqi – talaba 5–7 daqiqalik qisqa dars o‘tib, guruhdoshlari tomonidan baholanadi; ikkinchidan, “tahririy stol” mashqi – talaba berilgan matnni tahlil qilib, og‘zaki tahririy izoh beradi; uchinchidan, “ilmiy himoya” mashqi – talaba qisqa tadqiqot natijasini taqdim etib, guruhdoshlarining savollariga javob beradi. Ushbu bosqichda video yozib olish va keyinchalik tahlil qilish usuli qo‘llanildi: har bir mashq video yozib olinadi, talaba o‘z chiqishini ko‘rgandan so‘ng, o‘qituvchi bilan birgalikda kuchli va kuchsiz tomonlarni belgilaydi. Bu usul talabaga o‘z nutqini “tashqaridan” ko‘rish, ya'ni metakognitiv nazoratni rivojlantirish imkonini beradi.

4-bosqich. Refleksiv-baholash bosqichi

Yakuniy bosqichda talaba o‘z nutqiy faoliyatini mustaqil tahlil qiladi, buning uchun tuzilgan refleksiya varaqasidan foydalaniladi (“Nimaga erishdim?”, “Qaysi mezon bo‘yicha qiyinchilik bo‘ldi?”, “Keyingi safar nimani o‘zgartiraman?” kabi savollar asosida). Shu bilan birga, o‘qituvchi va guruhdoshlarning fikr-mulohazalari ham hisobga olinadi – bu o‘zaro baholash (peer-assessment) elementini kiritadi va talabani faqat o‘qituvchi bahosiga emas, balki guruh fikriga ham tayanishga o‘rgatadi. Yakuniy bosqichda diagnostik bosqichdagi mezonlar bo‘yicha qayta o‘lchov o‘tkaziladi, natijalar boshlang‘ich ko‘rsatkichlar bilan taqqoslanadi va keyingi rivojlanish yo‘nalishlari belgilanadi[6-7].

Modelning barcha to‘rt bosqichi tsiklik tarzda takrorlanishi mumkin: refleksiv-baholash bosqichi natijalari navbatdagi diagnostika uchun asos bo‘ladi, bu esa nutqiy savodxonlikni uzluksiz rivojlanadigan jarayon sifatida qo‘llab-quvvatlaydi.

NATIJALAR

Tajriba-sinov natijalari quyidagi 1-jadvalda keltirilgan. Tajriba guruhida barcha to‘rt mezon bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichlar sezilarli darajada o‘sgan, nazorat guruhida esa o‘sish nisbatan past bo‘lgan.

1-jadval. Tajriba va nazorat guruhlarining yakuniy ko‘rsatkichlari (5 ball tizimida)

Mezon	Kirish nazorati (TG/NG)	Yakuniy nazorat – TG	Yakuniy nazorat – NG
Fikrning mantiqiy izchilligi	2,8 / 2,7	4,3	3,2
Kasbiy terminologiyadan foydalanish	2,6 / 2,6	4,1	3,0
Nutqiy vaziyatga moslashuvchanlik	2,5 / 2,4	4,0	2,9
Og‘zaki nutqning ravonligi	2,7 / 2,6	4,2	3,1
O‘rtacha ko‘rsatkich	**2,65 / 2,58**	**4,15**	**3,05**

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, kirish nazoratida ikki guruh ko‘rsatkichlari deyarli bir xil bo‘lgan (TG = 2,65; NG = 2,58), bu guruhlarning boshlang‘ich darajasi taqqoslanadigan ekanligini tasdiqlaydi. Yakuniy nazoratda esa tajriba guruhining o‘rtacha ko‘rsatkichi 4,15 ballga, nazorat guruhida 3,05 ballga yetdi. Guruhlar o‘rtasidagi farqni statistik tekshirish natijasida hisoblangan Styudent t-mezoni qiymati t = 4,8 ni tashkil etdi, bu 0,01 ishonchlilik darajasida (t_jadval = 2,66) statistik ahamiyatli farqni tasdiqlaydi.

Demak, taklif etilgan to‘rt bosqichli model nazorat guruhida qo‘llanilgan an'anaviy uslubga nisbatan nutqiy savodxonlikni shakllantirishda sezilarli darajada yuqori samara berdi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar nutqiy savodxonlikni shakllantirishda tizimli, bosqichma-bosqich va refleksiyaga asoslangan yondashuvning ustunligini ko‘rsatadi. Diagnostik bosqichning mavjudligi individual yondashuvni ta'minlaydi, bu esa har bir talabaning aniq kamchiliklariga yo‘naltirilgan ishni tashkil etish imkonini beradi – natijada vaqt va kuch behuda sarflanmaydi, chunki mashqlar talabaning haqiqiy ehtiyojiga mos tanlanadi. Amaliy-mashq bosqichida video yozib tahlil qilish usuli talabaning o‘z nutqini tanqidiy baholashiga, demak metakognitiv ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi; bu natija J. Yo‘ldoshevning o‘qituvchi nutqiy namunasining o‘rgatuvchi ahamiyati haqidagi xulosalari bilan ham mos keladi, biroq mazkur tadqiqotda bu g‘oya talabaning o‘z-o‘ziga namuna bo‘lishi (o‘zini tashqaridan ko‘rish) darajasiga ko‘tarilgan.

Jadvalda keltirilgan natijalarni mezonlar bo‘yicha alohida tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, eng katta farq “nutqiy vaziyatga moslashuvchanlik” mezoni bo‘yicha kuzatilgan (TG – 4,0; NG – 2,9, farq 1,1 ball), bu mezon aynan amaliy-mashq bosqichidagi simulyatsiya mashqlari bilan bevosita bog‘liq. Bu holat shuni tasdiqlaydi: moslashuvchanlik kabi murakkab kommunikativ ko‘nikma faqat nazariy tushuntirish orqali emas, balki real vaziyatga yaqin amaliyot orqali samarali shakllanadi. “Fikrning mantiqiy izchilligi” mezoni bo‘yicha ham sezilarli farq (1,1 ball) qayd etildi, bu mazmuniy-loyihalash bosqichidagi tezis-dalil-xulosa tarkibidagi mashqlarning samarasi sifatida izohlanishi mumkin.

Shu bilan birga, modelning samaradorligi cheklangan tanlanma (60 nafar talaba, bitta ta'lim muassasasi) asosida tekshirilgani e'tiborga olinishi lozim, bu esa natijalarni umumlashtirishda ehtiyotkorlikni talab qiladi. Tajriba muddati ham nisbatan qisqa (bir o‘quv semestri) bo‘lgani sababli, modelning uzoq muddatli ta'siri (masalan, bitiruvdan keyingi kasbiy faoliyatdagi natija) hali aniqlanmagan. Bundan tashqari, baholash jarayonida ekspert (o‘qituvchi) bahosiga tayanilgani subyektivlik xavfini keltirib chiqarishi mumkin.

Kelgusi tadqiqotlarda modelni turli yo‘nalish talabalari (nofilologik, jumladan texnika va tabiiy fanlar yo‘nalishi) va katta tanlanmalarda sinovdan o‘tkazish, shuningdek raqamli vositalar (nutqni avtomatik tahlil qiluvchi dasturlar, sun'iy intellekt asosidagi baholash tizimlari) yordamida baholash jarayonini obyektivlashtirish dolzarb yo‘nalish hisoblanadi. Shuningdek, modelni masofaviy ta'lim sharoitida (onlayn simulyatsiya va video konferensiya formatida) qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganish ham istiqbolli yo‘nalish bo‘lib qolmoqda.

XULOSA

Tadqiqot natijasida filologiya talabalarida nutqiy savodxonlikni shakllantirishning to‘rt bosqichli (diagnostik, mazmuniy-loyihalash, amaliy-mashq, refleksiv-baholash) pedagogik modeli ishlab chiqildi va asoslandi. Pedagogik tajriba natijalari modelning yuqori samaradorligini statistik jihatdan tasdiqladi: tajriba guruhida nutqiy savodxonlikning o‘rtacha ko‘rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan 1,1 balga yuqori bo‘ldi ($t = 4,8$; $p < 0,01$). Taklif etilgan model filologiya ta'limi amaliyotiga joriy etilishi, shuningdek pedagogika yo‘nalishlarining boshqa fanlarida ham moslashtirilgan holda qo‘llanilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mahmudov N. Nutq madaniyati va uslubiyot asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2021. – 248 b.

2. Yo‘ldoshev J.G. Pedagogik mahorat va nutq texnikasi. – Toshkent: Fan, 2019. – 176 b.

3. Karimov B.R. Kasbiy muloqot pedagogikasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020. – 154 b.

4. Hymes D. On Communicative Competence. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. – 132 p.

5. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p.

6. Xodjayeva D. Oliy ta'limda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish texnologiyalari. – Toshkent: Tafakkur, 2022. – 192 b.

7. Канале М., Свейн М. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. – 1980. – №1. – P. 1–47.